

Könyvgyűjtési szokások a XVIII. század első negyedében Oroszországban – A. D. Mensikov könyvtára

„A cár mindig is be tudta vonni tervei megvalósításába mindazokat, akikre szüksége volt, és mindazokat, akik tetszettek neki. [...] Munkatársainak kiválasztásában sem nemzetiségi hovatartozás, sem származás nem jelentett számára akadályt. Egyedül a tehetséget és a hűséget tartotta lényegesnek. Alekszandr Mensikov, aki a szájhagyomány szerint fánkárus volt Moszkvában, és 12 évesen találkozott a vele egyívású Péter cárral, többek között e tulajdonságainak köszönhette szédületes karrierjét, azt, hogy tábornok, tengernagy és a Római Birodalom hercege lett”. (*Mihail Heller: Az orosz birodalom története. Bp., Osiris–2000, 1996. 293–294.*)

Az utóbbi egy–másfél évtizedben az orosz könyvtártörténet konkrét bizonyítékokkal szolgált azzal kapcsolatban, hogy a cár legközvetlenebb munkatársának nemcsak élete és pályája futott párhuzamosan a cáré mellett és függött a cártól sok szempontból, hanem könyvgyűjtő tevékenysége, könyvtárának összetétele is sok hasonlóságot, párhuzamot mutat. Az alábbiakban a Mensikov-gyűjtemény bemutatására vállalkozom: felhasználva és elemezve az orosz könyvtártörténeti szakirodalomban publikált könyvjegyzékeket és hangsúlyozva a gyűjteménynek a cári könyvtárral való hasonlóságait, párhuzamait.

Alekszej Tolsztoj híres regénye, a folklórt és korabeli dokumentumokat, valamint XVII–XVIII. századi bírósági iratokat is felhasználó, 1929 és 1945 között keletkezett – és befejezetlenül maradt – *Első Péter* lapjain lebilincselő módon ábrázolja a cár mellett már gyerekkorában feltűnő, annak magánéletét és cári mivoltát, uralkodói tevékenységét közvetlen közelből végigkísérő Alekszandr Danyilovics Mensikov alakját. A Németh László fordításában magyarul 1953-ban megjelent regény egyik legjellemzőbb, a két életút párhuzamosságát alátámasztó részlete a következő: „Alekszaska Mensikov, amióta akkor éjjel befutott Péter ágyasházába, ott is maradt. Ügyes volt, szemfüles a sátánfajzat, a gondolatot is kitalálta; a fürtjei lobognak – fordul, rohan – s már teljesítette. [...] Csaknem olyan növésű, mint Péter, de vállban szélesebb, csípőben vékony. Ahol Péter van, ott van ő is. [...] Elkezd bolondozni, s meg kell szakadni; [...] Péternek könnye potyog nevében, ahogy nézi, mintha szerelmes volna Alekszaskába. Kezdetben mindenki azt hitte, a cár udvari bolondja lesz. De ő magasabbra törekedett; hisz nála kész tréfa, szójáték is; máskor azonban összedugják fejüket a tábornokok, mérnökök, elgondolkoznak, hogy csinálják ezt vagy azt, tervekbe merülnek. Péter türelmetlenségében a körme bőrét rágja, s egyszer csak Alekszaska nyúlik ki valakinek a válla mögül és sebes szóval, hogy el ne zavarják, odaszól: Így kell ezt csinálni, nincs ennél egyszerűbb. [...] S Péternek kigyúl a szeme: Igaz!” (*A. Tolsztoj: Első Péter. Bp., Európa, 1965. 108.*)

A. D. Mensikov a lexikonok tanúsága szerint 1673 és 1729 között élt, orosz politikusként és tábornagyként jegyzik tevékenységét. A felsorolt jellemzők között mindig első helyen szerepel a következő: I. Péter híve, igen közeli munkatársa volt. Hadügyi (részvétel az Északi Háború valamennyi eseményében), diplomáciai (a külföldi utak alkalmával, köztük a Nagy követjárásként elhíresült hollandiai és angliai látogatáskor a cár állandó kísérijének számított) és adminisztratív-irányító (1703-tól kormányzóként vezette az új főváros, Szentpétervár építését) feladatokat valósított meg és hajtott végre. (Bol'saa sovetskaa enciklopedia, 27. kötet. Moskva–Leningrad, BES, 1954. 158.; Akadémiai kislexikon, 2. kötet. Bp., Akadémiai K., 1990. 179.)

A történelemkönyvek még pontosabb és konkrétabb értékelése szerint az egyszerű származású, ám a cár által 1706-ban hercegi rangra emelt Mensikov az 1700-as évek első két évtizedében zajló Északi Háború idején tüntette ki magát, így nem véletlen, hogy karrierje a katonai pályán ívelt felfelé viharos gyorsasággal: a cárevics tisztiszolgájaként kezdte, bombavetőként, majd a bombavető főhadnagyaként folytatta, végül a háborút lezáró poltavai győzelem alkalmával tábornagyi rangot kapott. A cár által összeállított, a nem nemesi származású oroszok felemelkedését szolgáló Rangtáblázat valamennyi katonai fokozatát megszerezte, végül az akkori állami hierarchiában minisztériumként funkcionáló Katonai Kollégium elnöki tisztét töltötte be 1718 és 1724 között. I. Péter halála után komoly szerepet játszott a cár feleségének, Katalinnak a trónra juttatásában, ez egyben azt is jelentette, hogy a tényleges hatalom nagy része a kezében volt. A cárnő halála után azonban kegyvesztett lett, II. Péter 1727. szeptember 8-i rendelete családjával együtt Berezovba száműzte. (*Font Márta–Krausz Tamás–Niederhauser Emil–Szvák Gyula: Oroszország története. Bp., Maecenas, 1997. 245., 255–256.*) A Vasziljevskij szigeten álló, 1710 és 1716 között barokk stílusban épített palotájában (*Csathó István: Leningrád. Bp., Panoráma, 1986. 117.*) 1729-ben egy külön erre a célra kirendelt bizottság készített leltárt ingóságairól. 1973-ban a XVIII. század első negyedének oroszországi könyv- és könyvtár-történetéről szóló monográfiájában Sz. P. Luppov még nem tudott egyetlen olyan jegyzékről sem, amely Mensikov könyvtárának anyagával foglalkozna, sőt: a szerző Mensikot nem is tartotta igazi könyvgyűjtőnek, olyannak, aki a számára szükséges irodalmat rendszeresen gyűjtötte volna. Szerinte ha volt is könyvtára a hercegnek, az csak véletlenszerűen, ajándékokból, minden gyűjtés nélkül állhatott össze, annál is inkább, mert a Mensikov által vezetett Katonai Kollégium irattárában nem maradt fenn olyan hivatalos okirat, amely a herceg aláírását viselné, a könyvtörténész tehát még a herceg írni-olvasni tudásában is kételkedett. (*Luppov, S. P.: Kniga v Rossii v pervoj cetverti XVIII. veka. Leningrad, Nauka, 1973. 230.*) 1983-ban és 1988-ban aztán az orosz könyvtártörténet két olyan, levéltári kutatások során előkerült jegyzéket közölt, amelyekről feltételezte, hogy a fentebb említett száműzetés utáni leltározáskor készülhettek. A jegyzékek publikálása, elemző bemutatása lehetőséget adott a kutatás korábbi álláspontjának cáfolatára.

Sz. R. Dolgova egy olyan jegyzéket ismertetett 1983-ban (*Dolgova, S. R.: O biblioteke A. D. Mensikova = Russkie biblioteki i ih citatel'. Leningrad, Nauka, 1983. 87–98.*), amely összesen mintegy 600 kéziratos és nyomtatott térkép, valamint tervrajz, rajz és metszet leírását tartalmazta. Dolgova szerint ez az anyag a XVIII. század elsőnegyedének legnagyobb térkép- és metszetgyűjteménye. Mivel Mensikov a cárral szorosan együttműködve foglalkozott a régi várak, hidak és egyéb épületek átépí-

tésével és az új főváros arculatának tervezésével, a korszakban a cár térképgyűjteménye volt csak az övéhez hasonlítható. A párhuzamok egyértelműen kimutathatók, hiszen a cári gyűjtemény lajstromát szintén publikálta már az orosz könyvtártörténet (*Istoriceskij ocerk i obzor fondov Rukopis' novo otdela BAN. XVIII. v. Vyp. I. Dopolnenie. Karty, plany, certezi, risunki i gravury sobrania Petra I. Napisali M. N. Murzanova, V. F. Pokrovskaa, E. I. Bobrova. Moskva–Leningrad, BAN, 1961. 25–52.*), feltérképezve az azonosságokat és utalva pl. arra, hogy Mensikov térképein gyakran fellelhetők I. Péter kézíratos megjegyzései, aláírása. A Dolgova által közölt jegyzékben szárazföldi és vízi térképek egyaránt találhatóak: olyan országok ábrázolása, mint Finnország, Norvégia, Dánia, Svédország és Lengyelország; olyan városoké, mint Szentpétervár (több különböző változatban is), Riga, Harkov; olyan vizeké, mint a Kaszpi-tenger, a Ladoga-tó, a Néva, a Dnyeper, a Moskva és a Jauza folyó. A felsorolásban ezek mellett szerepelnek épület-, vár-, erődítmény- és diadalív-ábrázolások metszetei, csatatervek és címorsorozatok is. 1987-ben – újra levéltári anyagokra, főleg az időközben fellelt Mensikov-levelezésre támaszkodva – I. V. Szaverkina konkrét példákkal támasztotta alá aze gyűjteményrész kialakulását körvonalázó körülményeket. (*Saverkina, I. V.: K istorii biblioteki A. D. Mensikova = Kniga v Rossii. XVI–sередina XIX. v. Knigorasprostranenie, biblioteki, citatel'. Leningrad, BAN, 1987. 37–45.*) A példák egyike a következő: Szaverkina Mensikov titkárának egy 1722-ben kelt levelét idézi, amelyben a Kaszpi-tenger térképének Berlinből való megszerzéséről esik szó – azt pedig már a történelmi események sorából ismerjük, hogy ekkoriban zajlott az orosz-perzsa háború, melynek egyik legfontosabb eredménye, a Kaszpi-tenger nyugati partvidékének elfoglalása Mensikov katonai érdemei közé tartozott.

I. V. Szaverkina és V. A. Szomov 1988-ban egy 24 oldalas füzetkékben fellelt két részből álló lajstromot ismertetett. (*Saverkina, I. V.–Somov, V. A.: Reestr knig A. D. Mensikova = Kniga v Rossii v epohu prosvesenia. Leningrad, BAN, 1988. 145–160.*) A kézzel írt jegyzék eredetije a könyvek nagysága (folio, negyedré, nyolcadré), ezen belül nyelve szerinti csoportosításban készült. A két rész arra enged következtetni, hogy az állományt két különböző helyen, valószínűleg két szekrényben állították fel. Az egyik szekrény anyagát – összesen 176 mű 285 kötetben – az orosz nyelvű lajstrom teljes részletességgel közli: jelzi a könyv formátumát, eredeti nyelvét, kötet-számát, valamint a tartalom rövidebb-hosszabb megjelölését, leggyakrabban azonban a cím közlése nélkül. A leírásokban a szerzők neve ritkán, a kiadási hely és év pedig soha sem szerepel. A jegyzéket közlő kutatók az angol, a francia és a német nemzeti könyvtárak 1970-es és 1980-as években kiadott nyomtatott kötetkatalógusainak a felhasználásával próbálkoztak az oroszhoz viszonyítva idegen nyelvű művek beazonosításával, ez a jegyzék adatai szerint mindössze 35 mű esetében sikerült – a mennyiség a 176 munka mintegy húsz százalékát teszi ki. A másik szekrény leírása az egyes művek felsorolása nélkül összefoglalóan utal 27 német és lengyel nyelvű közepes és kisméretű füzetes kiadványra. Az orosz könyvtártörténet a Mensikov könyvtárába tartozó kötetek számát több ezerre teszi, ugyanakkor feltételezi, hogy a Vasziljevskij szigeten található palotában – kedvenc tartózkodási helyén – a herceg számára legfontosabb munkákat gyűjtötte egybe, ezért úgy gondoltam, hogy a jegyzék első részének mintegy háromszáz kötete jól jellemezheti Mensikov érdeklődését. A lajstrom alapján elkészítettem az anyag tartalom és nyelvek szerinti csoportosítását, az elemzés a következőket mutatta ki (a szakrendi és nyelvi csoportok egymásutánisága a csoportba tartozó művek számának csökkenő sorrendjében állt fel):

Tematikus csoport		A művek száma	A kötetek száma
1. Történelem		34	79
1.1.	általában	5	23
1.2.	uralkodóházak	7	7
1.3.	egyházak	2	2
1.4.	ókori	2	2
1.5.	európai	9	24
1.6.	szászok	1	1
1.7.	Franciaország	3	15
1.8.	Spanyolország	2	2
1.9.	Törökország	1	1
1.10.	életrajzok (tört.)	2	2
2. jog		15	17
2.1.	általában	8	10
2.2.	római	5	5
2.3.	egyházi	1	1
2.4.	had	1	1
3. szórakoztató irodalom		15	19
3.1.	általában	14	18
3.2.	kalendárium	1	1
4. grammatikák		8	8
4.1.	egynyelvű gramm.	2	2
4.1.1.	latin	1	1
4.1.2.	francia	1	1
4.2.	kétnyelvű gramm.	5	5
4.2.1.	latin–angol	1	1
4.2.2.	latin–ószláv	1	1
4.2.3.	német–francia	3	3
4.3.	háromnyelvű gramm.	1	1
4.3.1.	olasz–német–francia	1	1
5. politika		11	39
6. teológia		11	16
6.1.	általában	6	10
6.2.	vértanúk élete	1	1
6.3.	Biblia	4	5

Tematikus csoport		A művek száma	A kötetek száma
7. hadtudomány		10	13
7.1.	általában	6	7
7.2.	erődítés	3	4
7.3.	tüzérség	1	2
8. matematika		10	11
8.1.	általában	6	7
8.2.	aritmetika	3	3
8.3.	geometria	1	1
9. építészet, művészetek		10	11
9.1.	általában	3	3
9.2.	kertépítés	4	4
9.3.	csatornaépítés	1	1
9.4.	festészet, rajzművészet	2	3
10. földrajz		9	12
10.1.	általában	1	1
10.2.	útleírás	2	2
10.3.	országleírás	1	1
10.4.	városleírás	2	3
10.5.	térkép	3	5
11. erkölcsan		7	9
11.1.	általában	4	6
11.2.	gyermek nevelése	3	3
12. orvostudomány		6	8
12.1.	általában	2	2
12.2.	anatómia	3	5
12.3.	alkímia	1	1
13. fizika		3	4
14. mérnöki tudományok		3	3
14.1.	általában	2	2
14.2.	mechanika	1	1
15. filozófia		3	3
16. szépirodalom		3	3
16.1.	Aesopus	1	1
16.2.	Ovidius	1	1
16.3.	Fénelon	1	1

Tematikus csoport		A művek száma	A kötetek száma
17. szótárak		3	3
17.1.	kétnyelvű szótár	2	2
17.1.1.	olasz–francia	1	1
17.1.2.	francia–német	1	1
17.2.	háromnyelvű szótár	1	1
17.2.1.	latin–héber–káld	1	1
18. kereskedelem		2	2
19. akadémiai kiadványok		2	2
19.1.	Párizsi akadémia	1	1
19.2.	Szentpétervári akadémia	1	1
20. heraldika		1	1
21. logika		1	1
22. Die europäische Fama (f. i.)		1	12
23. a tartalom jelzése nélkül		6	6
Összesen		176	285

A táblázat adataiból kitűnik, hogy Mensikov gyűjteményébe – amely a kor nyugat-európai könyvgyűjtési szokásainak megfelelően enciklopédikus jellegűnek tekinthető – elsősorban történelmi, jogi és politikai művek kerültek be, ezek együttesen a vizsgált jegyzék anyagának egyharmad részét alkotják. Nem valószínű, hogy véletlenül kerültek ide, hiszen Mensikovnak a cárral mellett sokat kellett foglalkoznia Oroszország Nyugat-Európához való közelítésével, ehhez pedig nem ártott ismerni az ottani történelmi folyamatokat. A katalógusban jelzett tartalmak alapján megállapítható, hogy a legtöbb államtörténeti–politikai mű a XVII. század végi, XVIII. század eleji francia történelemmel foglalkozik. Ehhez csatlakozott a földrajzon belül olyan francia városok leírása, mint Párizs vagy Versailles, utóbbinak még a kertművészetéről is szerepel külön kötet a jegyzékben. Különös azoknak a köteteknek a jelenléte, amelyekben uralkodóházak, uralkodói családfák, hercegi–grófi rangok és címek hierarchiájának leírásai találhatók, ezeknek tartalma Mensikovot nyilván az időközben megszerzett hercegi cím miatt érdekelte. A nem túl gazdag szépirodalmi rész (a cárral sem gyűjtötte a szépirodalmi munkákat) egyik köteté is francia szerző művét tartalmazza, és a szórakoztató irodalom anyagának nagy része is francia nyelvű. A természettudományok közül a matematika, a fizika, a mérnöki tudományok és az orvostudomány művei szintén komoly számban voltak jelen Mensikov könyvtárában – csakúgy, mint a kor valamennyi orosz magángyűjteményében. A hadtudományi és az építészettel kapcsolatos könyvek jelentős száma leginkább a cárral azonos érdeklődési irányokat mutatja. Mindezek mellett a grammatikák és szótárak komoly száma megdönteni látszik a Mensikov műveletlenségével és írni-olvasni nem tudásával kapcsolatos véleményeket. A *Die Europäische Fama*-t a német sajtótörténetben a XVIII. század első évtizedeinek jelentős történelmi–politikai tematikájú folyóirataként tartják számon: 1702 és

1735 között összesen 360 száma jelent meg, szerkesztője Philipp Balthasar Sinold von Sütz volt. (*Kirchner, Joachim: Das deutsche Zeitschriftenwesen seine Geschichte und seine Probleme. Wiesbaden, Harrassowitz, 1958. 33.*) A 12 kötet beszerzése Mensikov számára tudatos lehetett, ugyanis a jegyzék összeállítói szerint ez a lipcsei időszaki kiadvány közölt leggyakrabban Oroszországgal kapcsolatos híreket. Érdeemes még megemlíteni, hogy a katalógusban a könyvek kötésével kapcsolatos utalások is találhatók abban az esetben, ha ezek különösen értékesnek vagy szépnek bizonyultak: voltak ezüst kapcsokkal kivert vagy aranyos atlasszal borított kötések, de az ebben a gyűjteményrészben nem túl gyakori térképek is megkülönböztetett elbánást kaptak: vörös bőrtokban őrizték őket.

A művek nyelve	A művek száma	A kötetek száma
német	63	117
francia	62	111
latin	26	28
holland	2	4
olasz	2	2
angol	1	1
kétnyelvű összesen	11	11
német–francia	5	5
német–latin	2	2
latin–angol	1	2
latin–orosz	1	1
latin–ószláv	1	1
olasz–francia	1	1
háromnyelvű összesen	2	2
olasz–német–francia	1	1
latin–héber–káldeus	1	1
a nyelv jelzése nélkül	7	9
Összesen:	176	285

A nyelvek szerinti kimutatás a franciákkal kapcsolatos érdeklődés további bizonyítékait adja: a lajstromban található művek egyharmada ezen a nyelven fródot. A második harmadot a német nyelv képviseli, a harmadikban pedig a nagyobb számú latin nyelvű mű mellett képviselteti magát néhány holland is. A cári udvar Hollandia iránti rajongása ebben az időben általánosan ismert volt; nem véletlen, hogy I. Péter parancsára az orosz művek nyomtatása is itt kezdődött.

(Funke, Fritz: *Buchkunde. Ein Überblick über die Geschichte des Buches. München–London–New York–Paris, K. G. Saur, 1992. 182.*) Elenyésző a művek között az angol nyelvűek száma, és szinte teljesen hiányoznak az orosz nyelvű könyvek, bár az utóbbiakkal kapcsolatban elképzelhető, hogy Mensikov külön helyen tárolta őket, és erről 1729-ben nem készült leltár, vagy ha volt is, még nem került elő az orosz levéltárak archívumaiból.

Mivel I. Péter könyvtárának katalógusát 1978-ban már kiadták (*Biblioteka Petra I. Ukazatel'-spravocnik. Sost. E. I. Bobrova. Leningrad, BAN, 1978. 212.*), a jegyzék utalásai a cár könyvgyűjteményével való közvetlen párhuzamok kimutatására is lehetőséget biztosítanak: összesen nyolc mű tizenhárom kötetéről bizonyítható, hogy példányuk létezett I. Péter gyűjteményében is. Talán tematikájuk sem véletlen; van közöttük egy latin nyelvű anatómiai munka és annak háromkötetes holland nyelvű változata 1685-ből és 1690-ből – a cár és Mensikov ugyanis egy udvari orvost foglalkoztatott a skót származású Robert Arescine személyében (*Appleby, J. H.: Robert Arescine. Scottish Pioneer of Russian Natural History = Archives of Natural History, 1982. 10. 377–388.*); több mű tartozik a tüzéséggel-erődítéssel foglalkozó munkák közé; valamint mindketten nagyra tarthatták Samuel von Pufendorf német filozófus és jogtudós munkásságát, legalábbis a két gyűjteményben a tőle beszerzett munkák viszonylag nagy száma ezt mutatja.

Az utolsó különleges párhuzamra ismét Szaverkina 1987-es tanulmányában bukkantam. (*Saverkina, I. V.: K istorii biblioteki A. D. Mensikova = Kniga v Rossii. XVI – seredina XIX. v. Knigorasprostranenie, biblioteki, citatel'. Leningrad, BAN, 1987. 39–40.*) A kutató állítása szerint a két gyűjtő értékes és ritka könyvek megszerzése érdekében egyformán törekedett teljes gyűjtemények megvásárlására is olyannyira, hogy e törekvésükben gyakran egymás versenytársaivá váltak. Természetesen mindketten híres európai gyűjtők könyvtárára „pályáztak”. 1713-ban a cár tudomására jutott, hogy Mensikov Lengyelországban járva vételi ajánlatot tett Erős Ágost szász választófejedelem és lengyel király könyvgyűjteményére. A király azonban könyvtárát már korábban I. Péternek ígérte, áráról folyamatban voltak a tárgyalások – erre a cár Mensikopot az előkerült hercegi levéltár adatai szerint levélben figyelmeztette. Mensikov és Oroszország akkori hollandiai nagykövete, B. I. Kurakin herceg 1726-ban folytatott levelezése pedig arra utal, hogy I. Péter után Mensikov is vásárlási ajánlatot tett a híres francia pénzügyminiszter, Colbert gyűjteményére, amelyet a miniszter halála, 1683 óta még nem sikerült értékesíteni. Amíg nem sokkal korábban a cár az igen magas ár miatt lépett vissza közvetítője, a fentebb már említett skót orvos, Arescine segítségével, addig Kurakin éppen arra hívta fel Mensikov figyelmét leveleiben, hogy a könyvgyűjtemény ára csökkenőben van, könnyű lesz tehát megszerezni. Jelezte Mensikovnak: a könyvtár katalógusa olyan terjedelmes, hogy postán megküldeni lehetetlen, de felhívta a herceg figyelmét arra, hogy a gyűjtemény mintegy harmincezer kötete közül kb. kétezer a kézzel írt kódexek száma. A könyvtár megvásárlása végül nem valósult meg, Kurakin más területeken kimagasló diplomáciai kapcsolatai ezen a téren nem segítettek.

Hangodi Ágnes